

Sirató Ildikó

Szenvedélyes hős vagy ércszobor? Széchenyi István alakja
színpadainkon¹

Szörényi László 70. születésnapjára

A színház és Széchenyi neve összerímél, összefüggésükről, kapcsolataikról sokan sokszor sokféleképp szoltak már. Magam is értekezhettem Széchenyi színházprogramjáról, elképzeléseiről. Ma azonban, amikor alakját érettségi vizsgáinak abszolválását 200 év után ünnepeelve fölidézzük, másképp szeretném bemutatni Széchenyi Istvánt a színpadon.

Széchenyi, ahogy egész családja is, nagy színházjáró volt itthon s külhonban egyaránt. Színházálmodó is volt, amint írásai, terveik bizonyítják, a színházalapításig s -építésig nem érvén ugyan, mégis sikerre jutott elképzelésekkel e tárgyban (is). „Komédiásnak” is titulálta, színésznek, játékosnak még Kosztolányi² is, és Németh László a drámájában,³ jelenetet szerkesztve alakja köré.

De most a színpadi hős, a színházi alak Széchenyit képzeljük magunk elé! Úgy, ahogyan többen megálmodták és élénk állították a színpad valóságában. A színház élet inkább, s nem irodalom. A színpadi alak nem pusztán szavakból, hanem helyzetekből, gesztusokból, színészi és rendezői alkotóerőből támad.

Amikor Széchenyi István sokoldalú, színes személyiségét teátrumi közegben képzeljük újjá, olyan folyamatot követhetünk, ami érdemes talán gondolkodó figyelmünkre – bármi legyen is analízisünk „végeredménye”.

Ily esetben ugyanis kiindulópontunk az EMBER. A valóságos ember azután az életéhez és tevékenységéhez kapcsolható ATTRIBÚTUMOK, SÉMÁK segítségével írható le és ábrázolható a mű alkotójának/alkotóinak szándéka szerint. Így alakul

¹ A tanulmány előadás-változata elhangzott a Szombathelyen, 2008. november 7-8-án lezajlott Széchenyi-konferencián („*Itt kezdődött a reformkor!*” Nemzetközi tudományos konferencia és ünnepség a legnagyobb magyar, Széchenyi István szombathelyi vizsgáinak 200. évfordulója tiszteletére). Még nem jelent meg.

² *Lenni vagy nem lenni*. Nyugat, 1930. 4. szám. Elhangzott 1930. február 2-án, a Magyar Írók Egyesületének közgyűlésén.

³ Németh Lászlónál a címszereplő Béla fiával replikázván használ komédiázására utaló színház-hasonlatot: „SZÉCHENYI. [...] Mit szóljon egy gyermek, aki visszajáról látja a színpad falakat, melyek közt apja a szeszély sűgőkönyve szerint komédiázza a hazafit, összeesküvőt, bolondot, misztifikátort, állam- és természetbölcset. BÉLA. A színpad hátulról sem szégyelni [sic!] való.” Németh László: *Széchenyi*. I. felvonás. Budapest, Misztótfalusi [1946] 14. o.

FIKTÍV FIGURÁVÁ, aki ezen az úton a néző-befogadó számára EMBLÉMÁVÁ, PÉLDAKÉPPÉ, PARABOLÁVÁ válik.

Széchenyi István jó alanya az ilyen ábrázolási, leképezési folyamatnak, hisz Arany szavai szerint is olyan okos ember volt, épp megfelelő hős nekünk, hogy vele, rajta keresztül és általa mindenki okosabbnak érezhesse magát...

Melyek hát azok a kihagyhatatlan, legendás, már-már mitikus motívumok és kérdések, melyek nélkül elképzelhetetlen Széchenyi (valóságos jellemvonásai és tettei alapján megjelenített) fiktív alakja? Csak néhány címszóban, emlékeztetőül sorolok föl ilyeneket.

Ott van például az örök kapcsolat és ellentét Kossuth és Széchenyi közt. Oppozíciós hajlamunk (magyar betegség...) minduntalan szembeállítja őket. S való igaz, voltak közöttük ellentétek, konfliktusok is számos esetben, de céljaik egyeztethetők voltak és kölcsönös tisztelet fogta vissza szakító indulataikat. Mindenesetre egy Széchenyi kontra Kossuth jelenet szinte elmaradhatatlan motívuma minden földidzésnek.

Azután ott van a család, a föl- és a lemenők, akik között sok-sok jelentős alakja volt históriának, politikának, tudománynak, kultúrának. A Széchenyi-Széchenyi család, mely bizonyos kontextusban (akár az Esterházyak) egyfajta „uralkodócsalád” státuszában is megjelenhet... Széchenyi István életpályája (s benne a katona-hősi [?] múlt), életműve szintén alaptémája a visszatekintéseknek, s nem véletlenül. Ezekből vehetők azok az attribútumok, mindenki által ismert jelzők, melyekkel körülírás és különös magyarázat nélkül azonosíthatjuk a fiktív alakot Széchenyivel magával.

Harmadikként említhetjük azt a parabolába mindig illő helyzetet, melybe Széchenyi személyes és generációs lelkifurdalása, büntudata okán került. Hogy föl kellett tennie az értelmes ember kérdését: van-e értelme? Volt-e értelme?

A filozófia, a politika, a sakk, az ész, a jövőbelátás, a zseniség kérdései mind összekapcsolódnak, ahogy az előbbi is, az „örültség” problematikájával. S ez szokott toposza a hőst középpontjukba állító műalkotásoknak. Az örültség (szinte a sámánságig Kocsis Istvánnál), az örültek háza Döblingben olyan állandó jegyei a Széchenyiről szólásnak, melyek már emblémává emelik a hőst és szimbólummá a jelzett motívumokat.

Épp úgy, ahogyan a színpadi dramaturgiák könnyen kezelhető formái, a tárgyalás, a pör, a besúgás, a titkosrendőrség tevékenysége is parabolaként használtatik Széchenyi-drámáinkban.

S ahogy a Széchenyi—Kossuth viták, úgy a végső kérdés is akkor lehet jó eszköze egy drámának, ha eldöntetlennek állítjuk be, gyilkosság vagy öngyilkosság esett-e Döblingben, amikor az a pisztoly eldőrdült. A dramaturgusok annak örülnek, ha nincs egyértelmű válasz, ha saját szempontjaik erősítésére használhatják a hasonló, fordulatos életelemeket.

Hisz a dramaturgiáról van szó, a drámai szerkesztésről, amikor a valóság emberéből színpadi embert, fiktív hőst faragunk. S a dramaturgia mint valami misztikus boszorkánykonyha, nem is könnyen fedi föl titkait. Halandó, varázstalan emberek csak azt tudjuk, hogyan hat ránk az a technika, mellyel drámaszerző és színre állító operál. Hogy hogyan jön létre és működik a gépezet, nem is vehetjük észre, hisz akkor éppen nem jól simulna a szó a cselekményhez, csikorogna a porszemnyi hibáktól, s az egész nem is élveznénk...

Most sem leleplezni szándékozom némely Széchenyi-drámák szerzőit, inkább valamiféle áttekintéssel sorba rendezni őket tárgyukhoz való viszonyulásuk módja szerint. Elemzésem nem értékmutató, s még csak nem is részletekbe menő. A fő szempont, hogy vajon hová állítják művükben Széchenyit, elérhetetlen magas talapzatra-e vagy mellénk, a földre, megismerhető-megérthető alakként. Hogyan ábrázolják nagyságát, főként magasodó démoni erőként vagy termékeny emberi zseniként és tehetségként. Hisz mindannyi lehetőség adott, csak választani kell.

Az utókorban élő Széchenyi-kép (mert, persze, a kortársainak is megvolt a maguk képe a „legnagyobb magyarról”), attól függően, ki honnan, milyen lelki, szellemi és időbeli távolságból tekintette, különböző arcokban jelent meg. Parabola- és példaképszerűsége korról korra fenyegette a műalkotásban megjelenő alak emberi hitelességét, átélhetőségét. Időnként mégis sikerült úgy megfogalmazni, megjeleníteni Széchenyi Istvánt a színpadon, hogy a kép is maradandó hatással legyen, ne csak a minta.

Elsőül Jókai emelte irodalomba – többször is – Széchenyi alakját, ő azonban (ahogyan szokása volt mint vérbeli regényepikusnak) romantizált (fél)fikciós főalakjai között kortársi mellékalakként mutatta meg a valóságos, romantikus élet hőst.

Azután – még mindig epikus képként – megjelent a *Napló*, Széchenyi fiktív önarcképét előbb németül, azután részleteiben magyarul is az olvasók elé tárva.

Amikor a Széchenyi-émlék kultikussá vált – ahogyan a Nyugatosok számára már úgy állt példaképeül, akkor volt várható színpadi megjelenése.

Herczeg Ferenc drámája, *A híd*, melynek 1925. november 20-án volt a nemzeti színházi bemutatója Hevesi Sándor rendezésében, „jól megcsinált színmű” volt a javából. Életképes szerkesztésben igyekezett megismételni azt a nép- és nemzetképet, amit a megelőző száz esztendő alakított ki (elsősorban ideologikus-epikus eszközökkel). Bármennyire is elismerésre méltó a darab mint mesteri szerkezet, mégsem éri el Herczeg valóban zseniális drámáinak színvonalát. Széchenyi tulajdonképp érdektelen formátum, mellékszereplő a (látszólag) róla szóló színjátékban, éppen, mert a szerző túl jól használta a dramaturgiai technikát, a szituációkban az egyensúlykeresés nagyobb erő, mint a jellemekből fakadható lendület. Talán a hőse kevésbé érdekelte Herczeget. Inkább a séma jelenik meg, mintsem a téma. Mindamellet, hogy a közönség jól ismert elvárásának megfeleljen, sok ismert és fentebb jelzett motívum, persze, megjelenik nála is.

Az I. felvonásban a NÁDOR jellemzi Széchenyit a következőképpen: „Stephanus Széchenyi? Az aztán huszár! Draskóczy ott volt Tolentinónál, mikor szétverte a neapolitánus király gárdalovassait. DRASKÓCZY. Úgy attackérozott, jelentem alássan, mint a mennydörgős mennykő. Mi, palatinálisok csak a galériáról néztük, mink voltunk a rezerva. CONSILIARIUS. A gróf most valami híd dolgában jár. NÁDOR. Neki mindig vannak mirabilis projektumai. CONSILIARIUS. Kissé kapkodó – egyszer a lóverseny, aztán a nemzeti kaszinó, meg aztán a tudós társaság... NÁDOR. Tudja a gróf, mit csinál... Lóverseny, kaszinó, akadémia, mind egy célt szolgálnak: hogy összetalálkozzanak az összevaló magyar emberek.”⁴

S tovább, hogy a híd is hangsúlyt kaphasson mint kulcsmotívum: „NÁDOR. Mit ért a magyar gróf dolog alatt? SZÉCHENYI /mosolyogva/. Egyebek közt egy hidat is szeretnék építeni... NÁDOR. Hidat? Igen, valamit már hallottam... SZÉCHENYI. Álló hidat a Dunán. ÁDÁMHÁZY /Grassalkovicshoz [sic!]/. Mit akar építeni? GRASSALKOVICS. Hidlást. A Bruckn! ÁDÁMHÁZY. Minek az? A nagyapánknak se volt, mégis megvolt. SZÉCHENYI. Az ükapánknak zsebkendője se volt. [...]”⁵ – talán érzékelhető némely vonása Herczeg technikájának e rövid részletekből is.

⁴ Herczeg Ferenc: *A híd*. A Nemzeti Színház 1925. évi bemutatójának rendezőpéldánya (OSzK SzT NSz H 221) 5. f.

⁵ Uo. 15. f.

A dramaturgia megbízhatóan népszerűséget jelentő eszközeivel a szokott, gyakorlott módon bánt a szerző, de sommásan úgy is fogalmazhatnánk, profi író kezében a profi hős nem mutat igazán nagyot.

1946-ban jelent meg Németh László *Széchenyi* című drámája, melynek számos előadása adott alkalmat színészőriások ki- vagy még följebb emelkedésére (Timár Józsefnek vagy Bessenyei Ferencnek). Fő hatóereje, ahogy más Németh László szövegeké is, a szellemes társalgás a négy fal (a döblingi „lakosztály” négy szobája falai) közé zárt világnagy szellemmel. De, természetesen, nem társalgási színműről van szó (amire a Herczegé sokkal jobban emlékeztet), hanem magas irodalomról és mély filozófiáról, morálfilozófiáról és politikáról. Az erős allúziók és szimbólumok a XX. századközép irodalmának ismert attitűdje szerint parabolaként működtek, s a bemutatók további sorából tudhatjuk, hogy a politikai-kultúrpolitikai váltások és csavarok ellenére e szöveg mindig „jól” működött. A fiktív szituációkba helyezett szereplők nyelvhasználatára jellemző (ismét csak Németh László drámáira általánosíthatóan) a pátoszos archaizálásnak egy mesteri módja, mely nem valódi nyelvrekonstrukció, nyelvtörténetileg nem hiteles, de hihető és hatásos.

Ahogy az előbb, néhány jelenetnyi idézettel mutassuk be a szöveg jelzett karakterjegyeit. A legelső jelenetből, már Döblingben: „GOLDMARK DOKTOR. A grófnak megvan a napi adagja, sakkból, írásból, olvasmányból. LÁTOGATÓ. És mennyi az az adag? GOLDMARK. Amennyit odakinn megszokott. Önök magyarok, jobban ösmerik az ő tevékenységét. Volt neki valami akadémiaja, nem? Aztán kaszinó, gőzmalom, közgyűlések az ő selyemhernyó-, híd- és hajóépítő társaságában; bál a nádornál; éjszaka egy-egy fejezet az ő apostoli könyveiből; reggel a fiával uszoda. Az olyan ember, mint a gróf, nem tudja az adagját leszállítani. LÁTOGATÓ. S azt most mind itt, ezen a két hold telken? GOLDMARK. Ebben a négy szobában... A gróf úr sosem volt még a kertben, amióta én itt vagyok, egyetlen egyszer sem lépett ki a lakosztályából. LÁTOGATÓ. De hát hol mozog akkor szegény? GOLDMARK. Összenyitja a szobái ajtaját. Az ágyától idáig húsz méter. Ha ötvenszer megteszi, annyi, mintha gyalog ment volna be Bécsbe.”⁶ SZÉCHENYI aztán így fogadja látogatóját: „Ön az a hazánkfia, aki a szép Zala megyét hozta fel ide, ebbe a szomorú házba? Remélem, nem kínozták meg nagyon a cerberusaim. LÁTOGATÓ. A nemes

⁶ Németh László: *Széchenyi*. Budapest, Misztótfalusi [1946] 8. o.

gróf előszobájában várakozni, magyar embernek nagyobb tisztesség, mint sok magas helyen ebédelni. SZÉCHENYI. Nagy szavak, egy ilyen számúzóthöz, aki annyi év óta kor, betegség és politikai halál hármaskoporsójában fekszik. LÁTOGATÓ. Nincs annyi koporsó, amennyiből egy Széchenyi István reszketésre ne bírná a magyar ember szívét. /Kihúzza magát./ Nemes gróf! Én ugyan, mint magánember, egy hajdani magyar vármegye táblabírája léptem át az ön lakásának küszöbét, de mintahogy [sic!] a kised vízszemet az egész óceán freccsenti a parti sziklára, az én félszeg szavaimban is az egész nemzet hő szeretetét érezze kegyelmességed. SZÉCHENYI /megrázza kezét/. Nagyon köszönöm. Nemcsak a szavait, de a retorikai modort is, melyből azt veszem ki, hogy a magyar vármegye, ha az osztrák bezirkek egyelőre fel is falták, a táblabírók nyelvében eleven még. Tessék helyet foglalni.”⁷

A filozófus-álarc mögé rajzolt főalak önreflexív szövegei szinte esszé-figurává, a szerző mondandójának egyenes tolmácsolójává teszik a drámahőst – ez szokott, s elég sajnálatos módszere volt Németh Lászlónak. A második felvonásból: „SZÉCHENYI. [...] Az irkáimat elvitték, de találtam valamit, ami minden haszontalan stílusgyakorlatnál többet ér. Nem is kérde, hogy mit? Egy férfit önmagamban. GÖRGEN FŐORVOS. Örülök, hogy a gróf úr így fogja fel. Én a magam helyzetét nem látom ilyen biztatónak. SZÉCHENYI. Egy ilyen szegény beteg, mint én, akinek amellet egy Széchenyi István van a hátára varrva, nem is az üldözéstől fél, a maga gyengeségétől, hogy az napvilágra kerül. [...]”⁸

Olvasván szellemesek az ilyen és hasonló szövegek, de színi alakot papírból nem lehet kreálni. „GOLDMARK. Milyen csillapítót parancsol, gróf úr? Brómot? Valeriánát? SZÉCHENYI. Tán brómot. Az olyan, mintha az ember egy mázsa butaságot venne be egyszerre. /Poharat tölt, Goldmark átnyújtja a port./ Hogy is gondolják ezt maguk, a poraikkal és üvegcséikkel, Goldmark? Az embert körülfogja a sors, mint Nessust az ing, vagy Laokoont a kígyó, s maguk beadnak neki öt gramm tompaságot. Hogy addig se próbáljon szabadulni? Ön ebben szakértő. Amint tudom, él ilyesmikkel. GOLDMARK. Ha a kígyó képzelt, vagy a küzdelem haszontalan – s nálunk ez a gyakoribb eset –, akkor ez a legokosabb. Az ilyen Nessus és Laokoon hasonlat különben is ritkán fedi a dolgot. SZÉCHENYI. Tudom, tudom. Ön haragszik az irodalmi hasonlatokra. [...] S hogy bolondított meg minket az irodalom? Olyasformán, mint a derék manchai lovagot az ő kalandregényei? GOLDMARK. Úgy, hogy a *szerepek*

⁷ Uo. 9. o.

⁸ Uo. 18-19. o.

bolondjává lettünk. Egyik szerepből a másikba esünk, mint aki folyton csak ruhákat vált s közben nincs is test... sem élete. SZÉCHENYI. Ez nagyon furcsán hangzik. GOLDMARK. Gróf úr jobban ismeri a színészeket, mint én. Itt benn is akad közülük néhány. Ezek az emberek voltaképpen nincsenek is. Egyik alakításból a másikba esnek, anélkül, hogy egy pillanatig ők maguk volnának. De tulajdonképpen nemcsak ők ilyenek, mindnyájan ilyenek vagyunk. Ők csak felületesebben, léhábban, gyorsabban csinálják. Az irodalom betege, az nem ilyen múltó és ártatlan tükrökben illegeti magát. Ő gyilkol, mert a tükörben Dantont lát. Liliomtipró lesz, mert megtetszett neki Casanova. S közben nem ő az, aki mindezt csinálja, csak az árnyékok, amelyek szállást bérelnek benne. SZÉCHENYI. Én például itt ülök Döblingben, mint valami Ödipus Kolonosban s élvezem, hogy vén vagyok, a sorscsapást, a – a szent berek hátborzongató védelmét. GOLDMARK. Igen, és élvezzük a tehetetlenséget, a kínhalált is, mert egy távoli tükörből Hamletnek vagy Laokoonnak képzeljük magunkat.”⁹ Hát igen, erről van szó, az irodalom felől nézett szerepekről, nem az emberkarakterek ábrázolásáról. Vagy hogyan is? „GOLDMARK. A gróf úr esete kivételes. Állásán s tehetségén kívül egy fogékony nemzetet kapott, mely maga is most esik át az első olvasmányok mérgezésén. Az ilyen szerencsés esetben a szerepek huzamosabbakká válnak. A lélek *életnek* hiheti őket. A magunkfajta kicsiny fickó azonban, ha lemossa magáról a festéket, csak iszonyú ürességet és igen: félelmet érez. SZÉCHENYI. Ez nagyobb fickókkal is megtörténik. GOLDMARK. A tevékenység és a közérzet közt itt jön a kitölthetetlen hézag. Egy egyszerű ember teste olyan, mint a kő: kő a legközepén is. Az ilyené, mint a festett koporsó: kívül hatásos színek, s belül a porrá vált tetem, a kétségbeesés, a spleen. SZÉCHENYI /türelmetlenebbül/. Ön nem rosszul festi a betegséget. De nem tiszteletreméltó-e ilyen por-lélekkel is a jó irányba hatni? GOLDMARK. Csakhogy ez épp, a hatás, a kétséges. Mert hiszen ha az ember csak a maga számlájára csinálná... De ki tudja: nem egy anyát, egy nővért, feleséget áldoz-e fel hiúsága. SZÉCHENYI /szíven találva/. Ah. GOLDMARK. A hiúság telhetetlen, s ha elpusztít valakit, olvasmányaikban készen vannak a bűnbánat, a lelkiismeretfurdalás, a megháborodás patronjai. SZÉCHENYI. Szóval ezek is patronok? Komédiázás?”¹⁰

⁹ Uo. 23-24. o.

¹⁰ Uo. 24-25. o.

Időben ugyan nem a következő, de a szerző és tárgya, hőse közti távolság szempontjából talán logikusan itt említhető Kocsis István 1984-ből való monumentális monodrámája, a *Széchenyi István*. Hatalmas szöveg, egészében színpadon megvalósíthatatlan, s más dramatikus fórumon (például hangjátékban) is csak alig: a *Napló* alapján készült önironikus önarckép, pályareflexió Széchenyi 1823 és 1849 közötti éveiből 2 részben, összesen 6 fölvonásban.

Dramaturgiája – bármennyire is igyekszik –, helyenként nem tud eltávolodni az epikus vagy a leíró szerkesztéstől, ugyanakkor legjobb részeiben időkezelése és indulat-megjelenítő technikája különösen nagy hatást tesz. A monodráma-helyzetet, ami Kocsis otthonos technikája, briliáns és nem erőltetett eszközökkel oldja dramatikussá. Közvetett szövegek, levelek, idézetek, önidézetek, visszapergetett jelenetek, fél-dialógusok beiktatásával. Remek! A visszajátszott jelenetek elevenése nagyon hatásos. A fényváltásokkal jelzett időmúlás csakúgy, mint a külső hangok beiktatása nemcsak a nézőt (olvasót), de a színészt is segíti az alakformálásban.

Az első rész első felvonásából: „/Az íróasztal felé indul./ Esterházy Károlynak a levelet még ma befejezem. /Leül. Ír, miközben fennhangon./ Az, hogy még te sem áldozol semmit sem arra, hogy hazánkban hasznos intézményeket alapíthassunk, bizony nagyon elszomorít. Ha az olyan tehetősek, mint te vagy, nem hajlandóak hazánk fejlesztésében részt vállalni, akkor... /Lecsapja a tollát. Idegesen./ Nem folytatom. Hát mi vagyok én? Ez már a századik levél; majd az országgyűlésen felébresztem őket! /Sötét. A felerősödő fényben egy, a szín előterébe helyezett széken ül. Fél év telt el. Úgy fordul a nézőtér felé, mintha az országgyűlés munkálatai ott folynának. Derűsen./ Nem leszek tétlen ezen az országgyűlésen, és az alsóház tagjai nagyot fognak nézni, hogy egy felsőházi tag elégedetlenebb a jelen viszonyokkal, mint ők. /Elkomorodik./ Ez az országgyűlés! Meseországbeli költők gyülekezetének tűnik. Sérelmek, ékesszólás, távlatban gondolkodás képtelensége. És időszerűtlen, tehát káros fenegyerekeskedés. Magasztos nemzetmentő eszmék – holt latin nyelven elszónokolva. Sose bocsátom meg magamnak, ha én ezen az országgyűlésen a magyaron kívül bármilyen nyelven megszólalok. /Rövid szünet, majd ingerülten./ Mikor lesz már kész az alkotmányos sérelmeket tárgyaló felirat?! Sok bátor beszéd, kevés okos. Vetélkednek, ki tűnik leggorombábbnak. Cél, elképzelés, távlat? Sok hűhó semmiért. /Gúnyosan./ Pedig bejelentették, hogy ez egy igen fontos előkészítő közgyűlés. /Feszülten figyel, majd a helyszíni közvetítések izgalmával és hangján./ Németszeghy gyengén beszél és nevetségesen... Feláll Rohonczy. Zagyvaságokat

beszél. Egy lényeges dolgot hangoztat. Hogy ő jó magyar. Ezt ne mondogassa, ezt bizonygassa. Miért szólal ez fel? Latzkó majd Bezerédj. Semmitmondók. Ismét Németszeghy [...] Lesz-e ma egy értelmes beszéd? /Magába mélyed./ [...] De végre fel kellene szólalnom. /Ismét feszülten figyel. Felkacag./ Ez gyönyörű volt. /Ironikusan idéz a soron lévő felszólalásból./ >>Az igazságos bíró szíve vérzik, de kimondja az ítéletet.<< Persze nem fogja kimondani. Ez még hangzatosabb: >>Egy magánszemély megbocsáthat, egy nemzet soha!<< Alakulgat, alakulgat a cselekmény. [...] Végre egy okos, épkezláb javaslat: minden birodalmi hivatalnok esküdjön fel alkotmányunkra és törvényeinkre. /Felnevet./ Elöttem Metternich arca, miközben hamisan esküszik. /Tovább figyel./ Csausz hajtogatja: figyelembe kell venni, hogy a biztosok a király parancsát teljesítették... Tovább. Csausz, vond le végre te a megfelelő felségsértő következtetést. Nem vonja le, lenyeli. Vagy azért, mert jó politikus, vagy azért, mert gyáva. Remélem, az előbbi. Színházban érzem magam. Rossz replikák jó szándékú, bátor darabban – a színészek ripacsok. /Ingerülten./ A színészek ripacsok, s te vagy a cinkos közönség. Miért nem füttyölöd ki a játékukat, ha nem tetszik! [...] Párbajhős, hol a híres hidegvéred? /Felugrik, felrohan a szín előterének bal oldalán levő szónoki emelvényre. Nagyon izgatott. Talán éppen ezért kezdi durván./ Mi ez?! Sérelmező gyülekezet vagy törvényhozó testület?! Unom már, hogy... /Csendesen./ Bocsássanak meg. [...] /Feszült csend. Zsebkendőjét vesz elő, homlokát töröli. Megfordul, hogy lejjön végre arról a kárpadról, a szónoki emelvényről. Ebben a pillanatban (magnószalagról) hatalmas tapsorkán és vivatózás tör ki. Széchenyi visszafordul, lehajtott fejjel várja, hogy az ünneplés véget érjen. Amikor elül a zaj, meghatottan./ Köszönöm, nemzetem képviselői, hogy csekély adományomat nem utasítottátok vissza. /Lassan jön le az emelvényről. Közben kialszik a fény. [...]/”¹¹

Széchenyi extázisait a nagy politikai ügyek váltják ki, Kossuthal való vitái, az országgyűlés tehetetlensége, a forradalom napjaiban a lelkesedés és a vele egyidejű önvád őrzítő hullámai, de érzékeny szerelmi vallomásai és a testi szerelem gyönyörének emlékei is elragadtatásba viszik. Az extatikus zseni és az örült közt valóban csak egyetlen vonásnyi a határvonal. Színészi szempontból ez az alak sokkal jobban megformálható – az iszonyatos méretű szövegmassza lehetetlensége ellenére is, mint például az előző drámaföldolgozások Széchenyijei.

¹¹ Kocsis István: *Monodramák*. Budapest, Magvető, 1984. 271-275. o.

Rendkívül érdekes – egyesek szerint túlzó, véleményem szerint fiktivitásában is hiteles – megoldása Kocsisnak a nagy Széchenyi-gondolatok és -látomások bemutatásának extatikus sámánszertartásig való fokozása.

Ez az emberformára öntött életrajz hihetetlenül izgalmas példája a valós hős fikatív emblémává változtatásának.

A Kocsis-dráma kapcsán olyan gondolatfolyamok áradnak az olvasóban, melyek valóban a műalkotás lélekemelő katarziséig juttathatják. Csak néhány fogalomsort fölvezetve: végigjárhatjuk a gondolat – alkotás – látomás – álom – révület – örület állomásait, vagy az emberi—családfői—politikusi—nemzeti hősi—alkotói—örült zseni szerep összetett kérdéseit. S ez a kérdés tovább, ki is vezet a drámából magából. Széchenyi szerepeiről eszünkbe villan a „Széchenyi mint szerep” gondolat. Mit is jelent színpadi alakként megformálni egy nemzeti hőst, egy örült magyar zsenit, egy gondolkodó és gyötrődő embert? Nem beszélve most az előadói teljesítményről fizikai és lelki értelemben, csak a státuszról: mit jelent tehát nemzeti hőst alakítani (nemzeti hőssé alakulni) egy színésznek? Széchenyi figurájában (ahogyan ezt színháztörténetünk igazolja) a színész is hős lesz, nemzeti hős. Bánkok, Dérynék, Petőfik mellett a Széchenyikre is emlékezni szoktunk: Timárra, Bessenyeire, Várkonyi Zoltánra, Koltai Jánosra és sokakra még...

Ami a „Széchenyi a színpadon” -témát először igazán érdekessé és érdekessé tette a számomra, az egy színházi és olvasmányélményem volt. Azért ajánlottam, hogy – ha nem is a teljesség igényével, de – szívesen áttekintném a „legnagyobb magyart” színre álmodó szerzők műveit, mert szerettem volna újra elolvasni és átgondolni Eörsi István 1973-as darabját, a *Széchenyi és az árnyak* címűt. Önző a filológus, mit tagadjuk...

A Pesti Színházban megírása évében, október 19-én bemutatott darab, melyben Várkonyi volt Széchenyi Horvai István rendezésében, hihetetlenül izgalmas, érdekes és új volt. Döblingben kezdődik, a házkutatás után –, mint Németh László II. felvonása. S ott is ér véget, a halálig (?) tart. Vagy ki tudja, hisz minden viszonylagos. Eörsi központi szimbóluma az IDŐ. „Már nincs idő. Megbénultak az órák.”¹² Állnak az órák, áll az idő, vagy épp visszafelé, össze-vissza mozog. Aztán ott a belső idő.

¹² Eörsi István: *Széchenyi és az árnyak*. A Pesti Színház 1973. évi bemutatójának ügyelőpéldánya. (OSzK SzT MM 9314) 70. f.

Kérdés, hogy a belső idő kint van, vagy bent? És az ÁRNYAK. Ki az árny, s ki nem az? Mikor ki?

Szellemjáték ez a dráma. (Nem egészen úgy, mint Németh László szellemes Széchenyije, de inkább valahogy ibseni módon vagy stringbergiül vagy schnitzler-féleképpen.) Szellemjáték az állandó kettősséggel, párhuzamos jelenetekbe fogalmazta Eörsi, amit mások talán belső hangokkal „szóltattak” volna meg. Nem monológok, de nem is dialógusok így a jelenetek. Ki-kiszólnak a szereplők saját szituációjukból és bele-beleszólnak Széchenyi gondolatmonológjaiba.

Az egyszerűbb dramaturgiai eszközök közül említhetjük annak az izgalmát, hogy a néző-olvasó folytonos bizonytalanságban van tartva, ki kit lát a jelenetben, s hogy kit lát „valójában” a néző, hisz színház ez, ahol élő emberek adják testüket/árnyukat a figurához... Ebben rejlik-e Eörsi „modernsége”, nem tudom, talán még összetettebb a kérdés.

Most megpróbálok egy valóban „egyszerű” dramaturgiai fogást kiemelni: a pisztolyt. Legalábbis Molnár Ferenc *Marsallja* óta tudjuk, hogy ha a színen fegyver van... Igen, akkor annak el kell sülnie a színjátékban. De... Széchenyiről van szó, akinek utolsó életmomentuma is oly sok kérdést, legendát, mítoszt, kultuszt indukált... Nem lehet ezt csak úgy, egyszerűen megoldani... Ezt sem... Mert ráadásul két pisztoly van Eörsi darabjának (egyik) középpontjában. Sőt, azután már három! A végén még egy és még egy... „/Széchenyi kedvelt székéhez vánszorog, beleül, előveszi fuvoláját, játszani kezdi a már ismert egyszerű dallamot, de nyomja valami, fészkelődik./ KISS. Egy pisztolyon tetszik ülni. SZÉCHENYI /a szék támlája mögül előhúzza Babarczy pisztolyát. Csaknem elérékenyülten/. Gondoskodó, derék ember. És értelmes is. De azért fajankó. /Asztalfiókjából egy másik pisztolyt vesz elő, szakasztott olyan, mint a Babarczy-féle./ Pisztoly tekintetében nem állok rosszul. KISS. Az egyiket énrám süsse. SZÉCHENYI. Látja, Kiss, két pisztolyom van. Választhatok. Némely bölcselők szerint a választásban rejlik a szabadság.”¹³ „/[...] SZÉCHENYI megváltozott hangon, Bélának/. Elhoztad a pisztolyt? BÉLA. El. /Letsz egy pisztolyt az asztalra – éppen olyan, mint a másik kettő.”¹⁴

És az öngyilkosság kérdése nem gyakorlati, hanem morális probléma és... és...

Hát akkor, nem félve már semmi bonyolultságtól, boncolgassuk tovább – élve, amíg tehetjük – Eörsi Széchenyijét. A pisztollyal, ha akarjuk, át is segíthetjük hősünket s

¹³ Uo. 19-20. f.

¹⁴ Uo. 85. f.

magunkat egy új „területre”, szellemjáték után a haláljátékba. Milyen rengeteg asszociációt hordoz ez a motívum is. Középkori haláltáncok, a Tragédia londoni színe és még mennyi minden, halálárnyak rémképei zárt osztályokon, zárt légerekben. És a Húsvét. Merthogy a játék ideje 1860. április 4-5. Nagycsütörtök és Nagypéntek.

Hasadt lelkek, hasadt személyiségek az örültek házában, ha nem bolondok is (hanem, ahogy Eörsi meghatározza hősét: „különc nagyúr és bolond keveréke”),¹⁵ oda vannak zárva.

A helyzet egy korai 22-es csapdája: „SZÉCHENYI. Ártatlan nem lehetek, mert akkor a policáj nem ártatlan, ami képtelenség. Bűnös nem lehetek, mert akkor tárgyalásra kellene bocsájtani ügyemet, ami politikailag lehetetlen. Ezért legjobb, ha bolondnak nyilvánítanak – de akkor nevetségessé válna a kormány, ami abszurdum. Ám ha a kormány mégis vállalná ezt az abszurdumot, mint a legkisebb rosszat, akkor csakugyan megbolondulnék, ami személyes szempontból zsenáns. BABARCZY. Excellenciád józansága és ítélőképessége bámulatba ejt. SZÉCHENYI. Marad tehát az öngyilk... Bocsánat, a bürökpohár, amelyet most tapintatosan átnyújt nekem. Vagy – hogy az Ön kifejezésével éljek – a vértanúság, a magyarságnak, a dinasztíának, a birodalomnak az érdekében. A Legnagyobb Magyar utolsó fegyverténye.”¹⁶

S az árnyak közt látomásként ott a HÍD. Mert maga Széchenyi a híd. Híd ő maga a saját bűntudattól hasadt lélekfelei között éppúgy, mint az időben. S hídja áll a Duna két partja között, ott feszül, megfeszítették. Láncokkal emelték és tartják elemeit, ha elengedne a feszítés, össze is dőlne (ahogy egy baleset ezt már meg is mutatta az ingatag hajóhídon épp a Dunán járt Széchenyinek). A lelkifurdalás és a bűntudat feszíti Széchenyit is élni hídként, míg lehet.

Ahogy eddig is, néhány idézettel próbálom igazolni a magam gondolat-bakugrásait. Csak sorjában, hisz az idő ebben a drámaszövegben úgyis összebonyolódva áll... „SZÉCHENYI. Még nincs késő. Vagy már nincs késő. Mint látja, kicsöppentem az időből. /A szobában lévő kronométerekre és faliórákra mutat./ BABARCZY IMRE BÁRÓ, HADTÖRTÉNÉSZ ALEZREDES. Nem hiszek a szememnek. Ez a tizenkettedik látogatásom... SZÉCHENYI. A tizenharmadik. BABARCZY. ...és eddig mindig járt valamennyi óra. Nem győztem bámulni azt az intim viszonyt, amelyet excellenciád az idővel kialakított, [...]”¹⁷

¹⁵ Uo. 3. f.

¹⁶ Uo. 15-16. f.

¹⁷ Uo. 4. f.

A darab első része egy szópárbaj Babarczyval a körül, hogy vajon mi is az öngyilkosság, ha szinte fölkérik az öngyilkolandót, vagy kényszerítik... Még a saját öngyilkosságáról sem hagyják őt dönteni... Micsoda csavaros moralizálás! És micsoda párhuzamok 1860. Nagycsütörtök éjszakáján... „BABARCZY. [...] Krisztus öngyilkos lett-e? Hiszen önként vállalta ugye, a sorsát, hogy beteljesedjék az írás. SZÉCHENYI /nagyon izgatott/. Tovább. BABARCZY. Nem menekült, nem védekezett, sőt, megmosta Júdás lábát. SZÉCHENYI. Tovább! BABARCZY. Szavaival egyenesen kiprovokálta, hogy a főpapok és a helytartó elítéljék. Mindent maga intézett el, csak a végrehajtást bízta másra. SZÉCHENYI. Tovább! Tovább! BABARCZY. Mégis, ki merné őt öngyilkosnak nevezni. Ő vértanúságot vállalt valamennyiünkért. Mi földi halandók, persze, az egész világ bűnét, ugye, nem vehetjük magunkra, ugye, de... SZÉCHENYI. Tovább! BABARCZY. Az olyan nagy ember, mint excellenciád, abban a kegyelemben részesülhet, hogy megválthat egy hazát, egy birodalmat. SZÉCHENYI. Nyilvános lesz a perem? BABARCZY. Excellenciád félreértett. SZÉCHENYI. És az ítélet? Remélem, golyó lesz, nem kötél? [...]”¹⁸

Újabb motívum: az árnyak. „SZÉCHENYI. [...] ismét látomások látogatnak. Árnyak. Amikor belépett, azt hittem, Ön is közülük való. BABARCZY. Hogyan? SZÉCHENYI. Az élőkről azt hiszem, hogy árnyak. Az árnyakról meg, hogy élnek. Az örültek közt árnyvá válnék végérvényesen.”¹⁹ Az első „durranásra” a szekrényből megjelenő első árny Ferenc Józsefé, majd Babarczy tér vissza... S az ő dialógusuk folytatja a jelenetet... Melybe azután az élő Széchenyi avatkozik bele, amikor hazugságon kapja az ő öngyilkosságáról beszámoló alezredest. – Kiss nem látja az árnyakat, de térdre veti magát a képzelt császár előtt. Aztán jön Felsenthal rendőrtanácsos és a kísérete puskacsövek formájában. Széchenyi kíméletes haláláért Crescence jön esedezni, aztán belép Goldberg doktor is. Az árnyak csak egymást látják, a még élő (?) Széchenyit nem, így a holtról beszélnek az ő jelenlétében... S aztán véget ér a rémálom. Széchenyi reggelre ébred. Nagypéntek reggelére. A valódi dialógus a zsidó Goldberggel folytatódik – nem kevésbé csavarosan. „GOLDBERG. Nem értem excellenciádat. Állandóan az öngyilkosságról ábrándozik és közben attól fél, hogy meggyilkolják. De hiszen ebben az esetben mentesítenék Önt a bűntől!”²⁰ Az árnyak megjelenése egyre sűrűsödik Széchenyi körül – amint az egy „tiszteséges örülthöz”

¹⁸ Uo. 11-12. f.

¹⁹ Uo. 14. f.

²⁰ Uo. 40. f.

illő... S aztán egy nem-árny Ápolt az „X” akció vezetésére kéri Széchenyit – forradalom megint? – élve vagy holtan. Aztán a második rész újra a realitásban kezdődik, szinte komikus jelenettel Brach Jakabbal, Széchenyi másik szolgájával, de hamarosan megint jönnek az árnyak (Metternich meg Kossuth – s még az órák is megindulnak egy pillanatra,... a múltat hozzák vissza minden ütésükkel). S kezdődik a tárgyalás három résztvevővel. A vád és a védelem szerepköre tisztázatlanul vált keresztül-kasul, egyikükről a másikukra – Széchenyi intései szerint. Rendkívül izgalmas ezt a dramaturgiai alapformát így megcsavarva követni! Majd folytatódik az időjáték. Crescence fiatal árnya jelentkezik utólag a védelem tanújaként, de védszavaival valójában mélyen vádolja imádott férjét... Dialógusuk gyönyörű. Azután megérkezik a család (Crescence valós korában, idősen.), akik bíznak és hisznek a feltámadásban, az életben, a kegyelemben. De Nagypéntek estéje van. Kiss Márton egyre démonibban viselkedik. S egyre gyorsul a száguldás a fekete koporsó felé. A darab végén mintha a vetélkedő újságírók ellentétes szlogenjei zárnák le kalapácsütéseként Széchenyi kongó koporsóját.

És nincs pisztolylövés, csak a fuvola némul el a nézőtéri fény fölhúzása előtt.

A Hídember, Bereményi Géza és Can Togay filmje már csak a szlogenek némelyikét volt képesé testté formálni, sokkal kevésbé érdekesen és hatásosan.

2008. november 7-én próbaváltozatban („dokumentumok egy dokumentumdráma próbájáról” műfajmegjelöléssel) a szombathelyi Megyeházán, majd 2009. január 16-án a Weöres Sándor Színház Akacs Mihály utcai színpadán talán újabb Széchenyi lép színre. A későbbi elemzők a színháznyitó műsornak (9700 – Egressy Zoltán, a társulat, a Kamara Savaria és Savaria—Szombathely városának közös műve) már azt a jelenetét is górcső alá vehetik majd. Egyelőre csak a kérdésekkel szembesültünk, a mai színházcsinálók, a mai városiakok kérdéseivel: Mit tudunk Széchenyiről? Mi a fontos? Az igazán fontos dolgokat tudjuk-e Széchenyiről? A számunkra fontos dolgokat vajon tudjuk-e?

Mi lehet egy élettörténetből színpadi szituációvá? Kiből lesz és hogyan – ember a színpadon? Lehet-e tényekből színházat csinálni? Mi az, hogy dokumentumdráma? Ha jelenetet csinálunk egy ténymorzsából, az már fikció. Mi a fikció? Mi a valóság? Különösen a történelmi valóság? Mit jelent a számunkra a történelem? Hogyan lehet valóban a miénk a história? Széchenyi históriája? A mi történetünk?

Széchenyi története? Vagy színháztörténet, drámatörténet? A befogadók története, mikor mit látunk, miért és kit veszünk észre a portré mögött?

Széchenyi alakja a színpadainkon. Korról korra változott, pedig már nem is él. Vagy mégis?